

کتابشناسی منابع و پژوهش‌ها آلبویه

• دکتر علی یحیایی
دکتری ایران دوره اسلامی

تاکنون به حکومت آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ق.م)، با آن که در تاریخ ایران جایگاه قابل توجهی دارد، به دیده یک حکومت محلی نگریسته شده؛ در حالی که مدت حکومت و قلمرو وسیع آن (از غرب خراسان تا شمال بین النهرین و عمان) فراتر از یک حکومت محلی بوده است. تحقیقات همه‌سویه نیز راجع به آن صورت نیافته و به گفته باسورت در مقاله تشکیلات نظامی آل بویه^۱، تلاش‌های مینورسکی نتوانسته نظر خاورشناسان را به‌طور جدی به آنان و دیلمیان جلب کند. باسورت علت آن را در تأثیرپذیری خاورشناسان از نگاه وقایع‌نامه‌هایی دانسته که نگرششان به بوییان، برجسته‌ترین دودمان دیلمی، «در بهترین حالت خالی از شور و شوق و در بدترین حالت آشکارا محکوم‌کننده بوده است»^۲. دانهو^۳ می‌نویسد مورخان عرب به سبب ایرانی و شیعه بودن آل بویه به آنان بی‌توجهند و محققان ایرانی نیز بیشتر به سامانیان و صفویان می‌پردازند و غربیان نیز دوست دارند با پرداختن به دوره‌ی اول عباسیان و سلجوقیان یا فاطمیان این حکومت را فراموش کنند. او علت این علاقه را در به فراموشی سپردن بیان نمی‌گوید. اما اضافه می‌کند اخیراً پژوهش‌های خوبی درباره‌ی بوییان انجام شده است.^۴ گمان می‌رود افزون بر این، علت بی‌توجهی پژوهش‌گران اسلامی و ایرانی، کمبود منابع و دشواری استنتاج مطالب از آن‌ها، عدم آگاهی از پژوهش‌های خاورشناسان و نیز کوچک‌انگاشتن بی‌دلیل این حکومت باشد. بنابراین داشتن نگرش‌های نو در تحقیق و گردآوری منابع اولیه (از روایی و آثار باقیه)^۵ و بازخوانی آن‌ها و شناسایی پژوهش‌های خاورشناسان ضروری است. دیگر آن که از منابع اختصاصی درباره آل بویه و در مقایسه با دیگر حکومت‌گران مانند غزنویان و سلجوقیان بی‌بهره‌ایم و تنها بخش کوچکی از کتاب التاجی در دست است.^۶ بسیاری از منابع یا مانند کتابی مختصر در اخبار آل بویه اثر ابومحمد حسن بن علی بن نانا^۷ و تاریخ ثابت بن سنان، پزشک معروف زمان معزالدوله و رئیس بیمارستان بغداد، که رویدادها را از ۲۹۴ تا ۳۶۳ به تفصیل نوشته بود^۸ کم شده و یا مانند فردوس المرشدیه مورد توجه محققان قرار نگرفته‌اند. همچنین منابع تاریخی چشم‌انداز روشنی از امور اجتماعی و اقتصادی ندارند و مطالبشان بیشتر حول امور سیاسی و نظامی در شهرهای بغداد و قاهره است. اینک در سه بخش: ۱. منابع اولیه: ۲. پژوهش‌ها^۹، مشخصات کتاب‌شناسی آثار دیگر، مقاله دنبال می‌شود.

منابع اولیه

۱- تاریخی

۱-۱- تاریخ های عمومی

۱-۱-۱. مروج الذهب ۱-۱-۲. سنی ملوک الارض ۱-۱-۳. العیون و الحدائق؛ سه کتاب مروج الذهب مسعودی، مورخ و جغرافیدان نیمه اول سده چهارم، سنی ملوک الارض و الانبیا یا تاریخ پیامبران و پادشاهان حمزه اصفهانی و العیون و الحدائق فی اخبار الحقایق از نویسندگانی گمنام از آن جهت اهمیت دارند که همزمان با روی کار آمدن آل بویه نگاشته شده اند و در این جا به واسطه تشابهات آن ها، با هم معرفی شده اند.

این سه کتاب که رویدادها را با محوریت سرنوشت خلافت پی گیری کرده اند، به قدرت رسیدن سه برادر بویی و زمینه ای را که برای به قدرت رسیدن آن ها در سرزمین های خلافت به وجود آمد، به ویژه در دربار حکومت هایی مانند علویان طبرستان و زبیریان که بر روی کار آمدن آنان تأثیر مستقیمی داشتند، توضیح داده اند. درباره ی رویداد سلطه احمد معزالدوله بر بغداد، مهم ترین مطلبی که می توان با استفاده از این سه کتاب بیان کرد آن است که در هیچ کدام از آن ها ذکری از قصد احمد در براندازی خلافت عباسیان و جایگزینی آن با حکومتی علوی که در منابع متأخرتر آمده، وجود ندارد.

شاید بتوان این فرضیه را مطرح کرد که سلطه بر بین النهرین و عراق حاصل خیز که راه های مهم ارتباطی از آن می گذشت و نیز آوازه ای که از سلطه بر خلافت عباسیان به ارمغان می آمد، برای آل بویه اهمیت بیشتری داشته و عدم برانداختن دستگاه خلافت نشانگر آن است که مناقشات مذهبی در نظر آل بویه جایگاه اول را نداشته است. وضعیت دیپلماتیک پیش از به حکومت رسیدن آل بویه، نحوه برخورد زبیریان و سرداران بدفرجامی مانند اسفاربن شیرویه و ماکان کاکلی با مردم نواحی مرکزی و غربی ایران، حوادث طبیعی مانند سیل و زلزله و قحطی که بر اجتماع و اقتصاد این سرزمین ها اثر می نهاد و ضعف و فروپاشی خلافت عباسیان، از مهم ترین مسائلی است که در این سه منبع ارزشمند بازتاب یافته است. با این همه این منابع چندان که باید به مسائل اجتماعی و اقتصادی اهمیتی نداده اند و بیشترین توجه شان به رویدادهای سیاسی، آن هم بیشتر در ربط با نهاد خلافت است. از سویی این منابع فقط دو سه دهه اول حکومت آل بویه را پوشش می دهند و به طور محدودی می توان از آن ها سود جست.

۱-۱-۴. مجمل التواریخ (تاریخ مقدمه، ۱۳۰۹): تاریخ عمومی عالم و ایران از نویسندگانی ناشناس (نگاشته شده حدود ۵۲۰) دارای اطلاعات نسبتاً کم اما مهمی درباره خاندان آل بویه^{۱۱} است. گمان می رود نویسنده این اثر فارسی، که اهل اسدآباد همدان و نزدیک به زمان آل بویه بوده، در غرب ایران و اصفهان و نواحی اهواز، همان مناطقی که بیشتر تحت تصرف آنان بوده، گردش داشته و مطالبی مورد اعتنا دارد. او که از آثاری چون تاریخ ابوسعید اوی^{۱۲} از وزیران آخر دوره آل بویه و کتاب ناپدید شده التاجی بهره برده^{۱۳} است به طور خاص به زنان، فرزندان و امیران آل بویه، سن و زمان تولد و وفات آنان اشاره و رویداد حمله محمود غزنوی را به ری و برافتادن

آل بویه شاخه ری را آورده است^{۱۴}.

۱-۱-۵. تکمله تاریخ طبری: نوشته عبدالملک همدانی (د. ۵۲۱) با حوادث ۲۸۶ شروع و تا ۴۸۷ دارد. اما نویسنده در برخی جاها چندین سال را از قلم انداخته و مطالب او در مقایسه با مسکویه بسیار مختصر است.

۱-۱-۶. المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم: نوشته ابوالفرج ابن جوزی (د. ۵۹۷) که جلدهای ۱۴ تا ۱۶ (چ. اول دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۲) آل بویه را شامل می شود. او اول کسی است که مرحله آخر حکومت آل بویه را نگاشت. کتاب اخبار فراوانی از اوضاع عمومی و درگیری های خانوادگی آن عهد آنان دارد. آوردن وفیات نیز از این زمان باب شده است^{۱۵}.

۱-۱-۶. الکامل ابن اثیر: نوشته عزالدین علی بن ابی الکریم محمد جزری (د. ۶۳۰) در ۹ جلد رویدادهای سراسر جهان اسلام را در شرحی سال شمارانه دارد. این اثر به دلیل معروفیت و مراجعه ای که به آن می شود، به معرفی نیاز ندارد. امتیازش آن که در شیوه های مانند تجارب الامم، علاوه بر این که به اختصار نویسی بیش از حدی که تا عهد او رایج شده بود، نوشته، حوادث را با دقت بررسی شده است. تنها به حوادث بغداد و خلافت عباسی نظر ندارد؛ بلکه رویدادهای شرق خلافت را نیز می نگارد و به قلمرو فاطمیان در مغرب و مصر و اخبار افریقیه و اندلس توجه دارد و کامل ترین تألیف تا زمان خود است. داده های او به ویژه درباره ی پایان بوییان که منابع کمتر است، بسیار ارزشمند و گاه کامل کننده منابع هم عصر آل بویه است. زیرا گاه منابعی مانند مسکویه، در جانبداری بوییان از ذکر مواردی مانند باج سالانه صد و پنجاه هزار دینار که در ۳۶۱ رکن الدوله و عضدالدوله، پس از سلطه بر کرمان، متعهد شدند به سامانیان بپردازند طفره رفته اند^{۱۶}، این اثیر از آن خبر می دهد^{۱۷}.

۲-۱. تاریخ های محلی

تواریخ محلی، در برابر تواریخ عمومی آن ها هستند که به تاریخ و شرح مردم یک واحد جغرافیایی خاص (روستا، شهر یا استان) می پردازند و یا را از دایره ی حوادثی که بر آن ها رفته، فراتر نمی نهند^{۱۸}. تاریخ طبرستان، تاریخ قم، فارسنامه، شیرازنامه ابن زرکوب، تاریخ بیهقی و تاریخ یزد از مهم ترین منابعی هستند که درباره ی وضع این مناطق در دوره آل بویه مطالب ارزشمندی دارند.

۱-۲-۱. تاریخ طبرستان: اثر بهاءالدین محمد بن حسن ابن اسفندیار (د. پس از ۶۱۳) از مهم ترین و قدیمی ترین تاریخ های محلی شمال ایران است و نویسنده اش به دلیل آشنایی و فضل در فارسی و عربی در دربار آل بایوند مقامی داشته^{۱۹} و گزارش های شیعیانه خود را در آن^{۲۰} نشان داده است. کتاب مطالب مهمی درباره وضعیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی منطقه ای دارد که بوییان از آن برخاستند. از شرح رویدادهای سیاسی کتاب نگاه و اندیشه علویان طبرستان، مخدومان بوییان و دیلمیان، نقش و تأثیر آنان بر تحرک دیلمیان و در نهایت تشکیل دولت بوییان درک شدنی است.

۱-۲-۲. تاریخ قم: تألیف ۳۷۸ از منابع مهم پژوهش این دوره است زیرا گزارش های دقیقی از وضع مالی و کشاورزی یکی از مهم ترین شهرهای

مورخان عرب به سبب ایرانی و شیعه بودن آل بویه به آنان بی‌توجهند و محققان ایرانی نیز بیشتر به سامانیان و صفویان می‌پردازند و غربیان نیز دوست دارند با پرداختن به دوره‌ی اول عباسیان و سلجوقیان یا فاطمیان این حکومت را فراموش کنند

میزان آن، شهرها و قلاع، راه‌ها، ساخت‌وسازها و آبادانی آن‌ها در دوره تثبیت حکومت آنان و روبه‌ویرانی نهادن بسیاری از شهرهای فارس به خاطر درگیری‌های دورن خانوادگی و یا بر اثر قدرت‌گیری نیروهای مرکز‌گریز شبانکاره یا ترکمانان، از مطالبی است که تنها در این کتاب می‌توان یافت. بنابراین، یکی از محوری‌ترین منابع آل بویه است. باید در استفاده از این تاریخ محلی مانند سایر تاریخ‌های محلی که مؤلفان دارای گرایش‌های وطن‌خواهانه هستند دقت داشت. کتاب‌های دیگری مانند شیرازنامه، تاریخ یزد، فارسنامه، نزهت‌الآخبار نیز در موضوعات مربوط به فارس و آل بویه تکمیل‌کننده‌اند.

۱-۳. سفرنامه‌ها

سفرنامه‌های ابن فضلان، ابودلف و ناصر خسرو نزدیک به ظهور آل بویه و یا همزمان با آنان نگاشته شده‌اند.

۱-۳-۱. سفرنامه ناصر خسرو: از دانشمند گرانمایه ناصر خسرو قبادیانی (۴۸۱ - ۳۹۴ ق) که سفر خود را به عزم مکه در شعبان ۴۲۷، مقارن با فروپاشی آل بویه از مرو و از طریق مرو، نیشابور، توس، ری، قزوین و آذربایجان بخش شمالی قلمرو آل بویه را که در این هنگام در دست غزنویان و در حال تحویل به سلجوقیان بود، آغاز کرد و در راه بازگشت از مکه در سال ۴۴۲ تا ۴۴۴ بخش‌های جنوبی قلمرو آل بویه را از خلیج فارس به سوی اصفهان و خراسان از نظر گذراند. اوضاع شهرهای بازمانده از سلطه بوییان، راه‌ها، بازارها، صنایع، نامنی‌ها و درگیری‌های میان آخرین افراد آنان و افتادن اصفهان به دست سلجوقیان، تنها با این منبع که یکی از شواهد عینی فروپاشی سیاسی و رونق نسبی اقتصادی قلمرو آل بویه در هنگام تحویل قدرت سلجوقیان بوده، تحلیل شدنی است.^{۳۷}

۱-۴. منابع جغرافیایی

این منابع که آگاهی‌هایی در مورد جغرافیای تاریخی سرزمین‌های گوناگون دارند، بستر مکانی رویدادها را روشن می‌سازند. البلدان یعقوبی، اعلاق‌النفیسه ابن رسته، مسالک وممالک ابن خردادبه، ممالک و مسالک اصطخری، صوره الارض ابن حوقل و احسن‌التقاسیم مقدسی، که به ترتیب در نیمه دوم سده ۳ تا نیمه سده ۴ ق. نوشته شده‌اند، در شمار منابع مهم برای شناخت جغرافیای تاریخی منتهی به عهد آل بویه و زمان آنان است.

ایران مرکزی، قم در نزدیکی شهر ری، از مراکز سه‌گانه آل بویه دارد. کتاب هم‌زمان با نیمه اول آل بویه، دوره رکن‌الدوله، اولین حاکم آنان در جبال (حکومت ۳۲۵-۳۶۶)، با حمایت وزیر مشهور صاحب‌بن عباد که مؤلف در کتاب بارها به وی و چگونگی رفتار او و پدرش با مردم اشاره کرده، توسط حسن بن محمد بن حسن قمی از عالمان شیعه نگاشته شده و در پیشینه قم، آمدن اشعریان، سادات و علویان مطالب فراوانی دارد. اهمیت دیگر آن به مسائل اجتماعی - اقتصادی برمی‌گردد. قمی برادر کارگزار قم بوده و از کتاب‌های قدیمی‌تر مانند بنیان از برقی^{۳۱} کتاب ربوع، دیوان فارسی، دستورات قدیمه^{۳۲}، و کتابچه مساحت قم^{۳۳} و اسناد دیوانی دیگر، نسخه برات مال صدقات، صورت تمهیدنامه متصدیان خراج، نسخه مال و خراج قم، کتابی درباره خصوصیات شهرها، نامه تبریک صاحب بن عباد به نقیب علویان در بازگشت از حج، دفتر ذکر مال‌ها بر قم و دفتر مبلغ سال و خراج کوره قم بهره برده است.^{۳۴} او برخی مطالب را از افرادی که دست اندرکار امور مالی بودند، شنیده و گزارش‌های دقیقی درباره نحوه مساحت زمین‌ها، خراج‌گیری، کشاورزی، کاریزها، نوع محصولات، آسیاها، تعامل حکومت‌های محلی و بزرگان شهرها با حکومت مرکزی در زمان آل بویه و پیش از آن دارد. او انصاف را رعایت کرده اما چون مورد حمایت آل بویه بوده باید با منابع دیگر سنجیده شود.

۱-۲-۳. فارسنامه: اثر ابن بلخی (د.پس از ۱۰۵۱ هـ.ق)، شاید از قدیمی‌ترین آثار در تاریخ محلی به زبان فارسی است. نیاکان او به گفته او بلخی بوده و جدش در حدود ۴۹۲ از سوی رکن‌الدوله خمارتگین، امیر سلجوقی، مستوفی ایالت فارس و ابن بلخی در فارس تربیت و با امور حکومتی، سپاه و احوال مردم آشنا شد و با مطالعه کتاب‌های تاریخ پادشاهان و انساب، فارسنامه را که به گفته او به اختصار است، نگاشت. او با دربار محمد بن ملک‌شاه سلجوقی روابط نزدیکی داشت و به‌خواسته این پادشاه که می‌خواست از اوضاع این ایالت مهم و بزرگ و تاریخ مردمان و آب و هوا و میوه‌ها و احشام و انجام امور مالی آن آگاه شود، کتاب خود^{۳۵} را در حدود ۵۱۰ نوشت.^{۳۶} کتاب که در تاریخی بسیار نزدیک به سقوط بوییان فارس (۴۴۸ ق.) نوشته شده، دارای آگاهی‌های ارزشمندی در تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی فارس به عنوان مهم‌ترین مرکز آنان از پیش از اسلام تا زمان نویسنده است. تاریخ و محدوده مرزهای فارس (شامل بخش‌هایی از یزد، کرمان و عمان)، کوره‌ها، استعدادهای کشاورزی، صنعتی و معدنی، شیوه‌های مالیات‌گیری و

علت بی‌توجهی پژوهش‌گران اسلامی و ایرانی، کمبود منابع و دشواری استنتاج مطالب از آن‌ها، عدم آگاهی از پژوهش‌های خاورشناسان و نیز کوچک‌انگاشتن بی‌دلیل این حکومت است

کتابشناسی آل بویه

اوج آل بویه است و گزارش‌های اقدامات عمرانی، اقتصادی و گاه سیاسی، پژوهشگر را قادر می‌سازد درباره پیشرفت‌ها یا پسرفت‌ها در این دوره بهتر داوری کند. البته او بر مذهب اهل سنت تعصب ورزیده و گاه ویژگی‌های ناروایی را به مردمان ایرانی، به ویژه دیلمیان شیعه نسبت داده و حتی دیدگاه بدبینانه و خصمانه خود را ابراز و آرزوی برافتادن آنان را به دست مردی از خراسان داشته است.^{۳۲}

۱-۵. تاریخ‌های سلسله‌ای

۱-۵-۱. التاجی: این کتاب را ابراهیم بن هلال صابی به دستور عضدالدوله درباره تاریخ بویان نگاشت. بخشی از این کتاب را مادلونگ با نام *المنتزع من الجزء الاول من الكتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه*، به همراه چند رساله دیگر در مورد زیدیان در کتابی به نام *اخبار ائمه زیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان*، چاپ کرده است. صابی به مسائلی مانند مساکن گیل و دیلم و بزرگان قبایل آن‌ها، ورود علویان به این مناطق و چگونگی اسلام آوردن مردم و تشکیل حکومت علویان، و درگیری‌های آنان با رقیبان به ویژه با سامانیان و احیای دوباره علویان به دست ناصر کبیر و حکومت محدود آنان تا زمان رکن الدوله پرداخته است. چگونگی ظهور دیلمیان در عرصه سیاسی و اصل و نسب آل بویه و زیاریان و برخی درگیری‌های آنان با یکدیگر،^{۳۳} کتاب مذکور را برای ابتدای حکومت آل بویه بی‌نظیر کرده است. با این که دیلمیان از قدیمی‌ترین اقوام ایرانی بودند که نام خود را به منطقه سکونت خود دادند^{۳۴} و آل بویه از میان آنان برخاستند، نکته شگفت آن است که صابی که مفصل‌ترین اطلاعات درباره‌ی نظام طایفه‌ای دیلمیان را به دست داده، نسب آل بویه را به عرب‌ها نیز رسانده است.^{۳۵} به گمان برخی از پژوهشگران،^{۳۶} او که این کتاب را به دستور عضدالدوله، مقتدرترین حاکم بویهی، می‌نوشت باید نسب او را از طریق پادشاهان ایران به عرب‌ها هم نسبت می‌داد تا گامی در راه انتقال خلافت به آل بویه برداشته شود. گویا این نسب‌سازی سبب اشتباه بسیاری از نویسندگان متأخرتر شده است.^{۳۷} صابی در ادامه آورده: آل بویه در قدیم از بنی صَبَه بودند که ابتدا به آذربایجان و سپس به کنار دریای طبرستان کوچیدند. (صابی، ۱۹۸۷: ۱۲).

۱-۵-۲. تجارب الامم و تعاقب الهمم: مهم‌ترین اثر تاریخی ابوعلی خازن یا محمد بن محمد بن یعقوب ملقب به مسکویه (د. ۴۲۱/۱۰۳۰) است که دو

از مشکلات این منابع استفاده مکرر متأخرین از پیشینیان است و نمی‌توان فهمید که کدام گزارش واقعاً از عصر خود نویسنده است.

۱-۴-۱. اعلاق النفیسه: تألیف ۲۹۰ یا ۳۱۰ ق.^{۳۸}، از اولین منابع باقیمانده که مؤلفش اصفهانی است و اطلاعات مهمی به ویژه از این شهر دارد (ص، ۹۱ - ۱۷۹) که یا در دیگر منابع نیست و یا دیگران از وی نقل کرده‌اند. توصیف کوره‌ها و راه‌ها که چگونگی روابط تجاری، صنعتی و کشاورزی را بیان می‌کند از ویژگی‌های کتاب است. اشارات کوتاه کتاب تنها در پیشینه بازرگانی، صنعت و کشاورزی تا زمان آل بویه یاریگر است.

۱-۴-۲. مسالک و ممالک اصطخری: به جهت همزمان بودن با آغاز آل بویه اهمیتی ویژه دارد. شناسایی استعدادهای طبیعی قلمروهای به تصرف درآمده آل بویه مانند رودها، معادن، محصولات کشاورزی، راه‌های بازرگانی و منابع انسانی و نحوه اداره برخی مناطق به ویژه فارس می‌تواند مورد استفاده باشد. سیلورستین در کتابی که درباره تاریخ چاپار در ایران تا عصر حاضر نوشته است عقیده دارد که اصطخری این کتاب را برای آگاه شدن حاکمان بویی از مسائلی مانند استعدادهای طبیعی قلمروشان نوشت. او معتقد است آل بویه مانند سامانیان و فاطمیان، به مسالک و ممالک ویژه خود نیاز داشتند. به باور سیلورستین، او کشورها را به جای اقلیم‌ها قرار داد تا مناطق جهان را به گونه‌ای توصیف نماید که خوشایند حامیان نوساسانی بویی او واقع شود. از آن جا که او اهل خاراگس بود، در نگارش کتاب به چاپارخانه‌های پارتیان ایزیدور خاراگسی نظر داشت و خاراگس را نیز در قلمرو ایران قرار داد.^{۳۹} این کتاب مورد استفاده ابن حوقل و مقدسی قرار گرفته است.

۱-۴-۳. احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم: محمد بن احمد مقدسی، جهانگرد فلسطینی^{۴۰}، نویسنده این کتاب سفرنامه‌ای در جغرافیای تاریخی سرزمین‌های اسلامی و نواحی پیرامونی آن در اواخر سده ۴ است که در نگارش، افزون بر بهره از پیشینیان و اطلاع از آگاهان، آنچه در طی اقامت‌های طولانی دیده، نوشته است.^{۴۱} او درباره مرزها، ایالت‌ها، مسافت‌ها، راه‌ها، وزن‌ها و معیارها، سکه‌ها، وضع آب و هوا، روستاها، شهرها، احشام و عشایر، مذاهب‌ها و اندیشه‌های مردم، آداب و رسوم آنان، معادن، محصولات کشاورزی و غذایی و صنعتی، نحوه مالیات‌گیری، میزان و گونه‌های آن، دریاها، نهرها، بازرگانی و دادوستد و مانند این‌ها اطلاعات بسیار مهمی به دست می‌دهد. اما مهم‌ترین نکته آن که همزمان با دوره

بنویسد، اما از پیش، دانش و ارتباطاتی که مسکویه در نگارش از آن‌ها سود جست، برخوردار نبوده است. او به شدت طرفدار سلجوقیان^{۳۳} و عباسیان است.^{۳۴}

۱- ۵- ۴. تاریخ هلال صابی: ابوالحسین هلال بن محسن صابی (۴۴۸.د) از خاندان مشهور صابیان است که از دانشمندان و پزشکان و کاتبان عهد خود بوده‌اند. او اول کسی از خاندان خود است که اسلام آورد و زیر سایه دولت بویان زیست و یکی از کاتبان آن‌ها شد و سپس کاتب فخرالدوله وزیر بهاءالدوله و سلطان الدوله شد. او نیز مانند مسکویه به اخبار اداری دقیقاً واقف بوده است. کتاب تاریخ او ذیل کتاب ثابت بن سنان به شمار می‌رود. و ۳۶۰ تا ۴۴۷ را دربرمی‌گرفته اما بخش اعظم آن گم شده و فقط جزء ۸ آن که متضمن حوادث ۵ سال از ۳۸۹ تا ۳۹۳ است، باقی مانده است. آمدروز و مارگلیوت آن را به عنوان ذیل دوم بر تجارب الامم به چاپ رسانده‌اند.^{۳۵}

۱- ۵- ۵. تاریخ بیهقی: ارزش تاریخ بیهقی اثر ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی بر کسی پوشیده نیست. از منظر تاریخ آل بویه، این کتاب اطلاعات اندک اما مهمی درباره‌ی اهمیت ایران مرکزی و شهرهای ری و اصفهان از لحاظ منابع اقتصادی و موقعیت سوق الجیشی و ارتباطی دارد، وضعیتی که ریشه بسیاری از درگیری‌ها به‌ویژه میان سه حکومت غزنویان، آل بویه و سامانیان بوده است. این منبع روشنی‌بخش رویداد حمله غزنویان به شاخه ری خاندان بویه و برانداختن آن در ۴۲۰ ق. و پیشروی غزنویان تا اصفهان است. دیدگاه غزنویان درباره‌ی شاخه‌ی ری آل بویه، دستگیری آخرین پادشاه آنان، مجدالدوله، ظلم و ستم عاملان غزنوی بر مردم این سامان، اقدامات آنان برای حفظ این سامان، ظهور ترکان غز و آسیب‌هایی که آنان بر این منطقه وارد آوردند، از مهم‌ترین مسائلی است که در تاریخ بیهقی آمده است. از یاد نباید برد که در زمره منابعی است که از سوی دبیری وابسته به دربار غزنویان به نگارش درآمده و دستکم دیدگاه مثبتی به آل بویه ر شیعه مذهب ندارد. دوم آن که رویدادها را با محوریت سرنوشت غزنویان تحریر کرده است. مطالب بیهقی معطوف به روابط خارجی آل بویه و غزنویان است و آن‌ها را می‌توان با دو منبع همزمان دیگر، یعنی تاریخ یمینی اثر عتبی و تاریخ گردیزی، تکمیل کرد.

۱- ۶. کتاب‌های علمی، ادبی و دایرةالمعارفی

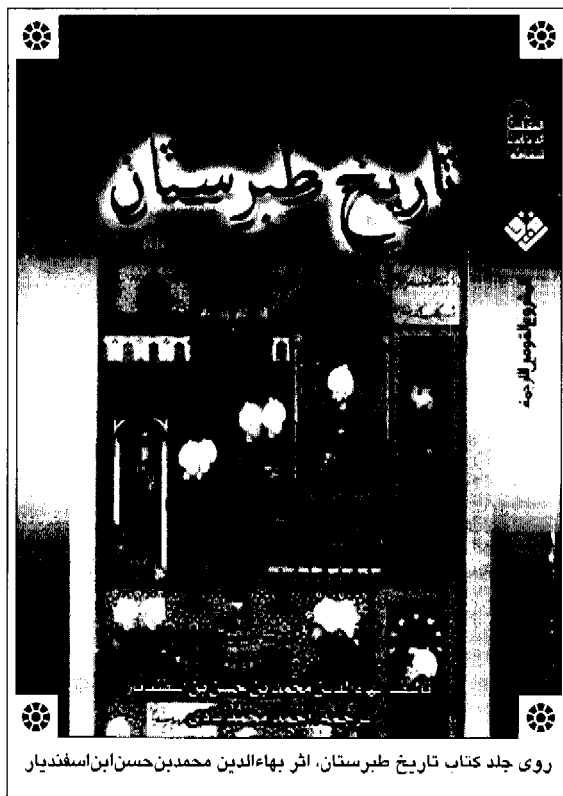
۱- ۶- ۱. لطایف المعارف: نوشته ابومنصور عبدالملک ثعالبی نیشابوری (۳۵۰ - ۴۲۹) ادیب برجسته عصر بویان و نویسنده تاریخ ثعالبی، ثمار القلوب، لطائف المعارف و تحفه‌الوزراء که او را جزو طرفداران شعوبیه دانسته‌اند^{۳۶} او سعی داشت با نگارش کتاب‌های خود، به‌ویژه تاریخ ثعالبی یا غرراخبار ملوک الفرس، حکمت و خرد ایرانیان را زنده نگه دارد. او با دربار عضدالدوله و مؤیدالدوله و فخرالدوله مرتبط بود و کتاب لطائف المعارف را در شرح لطایف گوناگون به صاحب بن عباد وزیر اهدا کرد.^{۳۷} در این کتاب به نام انواع میوه‌ها و منسوجات و سایر استعدادهای سرزمین‌های ایران‌زمین و قلمرو عضدالدوله اشاره شده است.

۱- ۶- ۲. الابنیه عن حقایق الادویه: نوشته ابومنصور موفق بن علی الهروی در

جلد آن شامل ۲۹۵ تا ۳۶۹ و به ویژه آخرین بخش آن شامل ۳۳۰- ۳۶۱ بیشتر به آل بویه پرداخته و از منابع اصلی تاریخ بویان است. مسکویه که در ۳۲۰- ۳۲۵ در ری به دنیا آمد، از ندیمان حاکمان و وزیران بویان بود. حیات علمی او از ۳۴۱ به واسطه مهلبی (د. ۳۵۱)، وزیر معزالدوله، به عنوان ندیم به دربار آل بویه آغاز شد. سپس به ری برگشت و به ابوالفضل بن عمید (۳۵۳- ۳۶۰)، و فرزندش ابوالفتح (۳۶۰- ۳۶۶) وزیران رکن الدوله، و نیز به دربار مؤیدالدوله و عضدالدوله، مشهورترین امیر بویان، پیوست و در ۳۶۶- ۳۷۲ در دربار این امیر، خازن و کتابدار و گاه سفیر و قاصد بود و تجارب الامم را نیز به وی تقدیم کرد. پس از عضدالدوله، به تألیف و تدبیر پرداخت؛ اما ارتباط و مقرری‌اش از دربار امیرانی مانند صمصام الدوله، شرف الدوله، بهاءالدوله قطع نشد.

دو جلد مهم تجارب الامم، که در بالا از آن یاد شد، توسط مارگلیوت و آمدروز تصحیح و به چاپ رسیده است. زندگی مسکویه (۳۲۰ یا ۳۲۵- ۴۲۰). تقریباً مصادف با کل دوره بویان است. او در نگارش حوادث از ۲۹۵ تا ۳۴۰ از طبری، سنان بن ثابت و صولی سود جسته اما آنچه از آن به بعد تا ۳۶۹ آورده مشاهدات و یا شنیده‌های او از ابن عمید، مهلبی، و کارگزاران حکومتی درباره نقش امیران، وزیران، دارالخلافه و والیان، خصوصیات آن‌ها، روابط داخلی و خارجی حکومت، ترکیب سپاه، قضاوت و قاضیان، امور مالی و مصادره‌ها و درگیری‌های گروه‌های گوناگون و اوضاع عمومی در زمان آل بویه است. طبقات مردمی که وی با آن‌ها در تماس بوده و در میان آن‌ها می‌زیسته و با آنان کار می‌کرده، گزارش‌های عینی او را شکل می‌دهد و از میان آن‌ها می‌توانسته اطلاعات روزانه رویدادها را به دست آورد. بنابراین آنچه وی به توصیف آن پرداخته، تا اندازه‌ی زیادی به وضع اجتماعی خودش و اطلاعاتش بستگی دارد.^{۳۸} تمرکز مسکویه در درجه اول بر حوادث دارالخلافه در قلمرو بویان و سپس سرزمین‌های شرقی خلافت مانند خراسان، جبال، فارس و طبرستان یا دیگر مناطق تحت مراقبت بویان است. وی شیعه بود اما گرایش‌های دینی را در نگارش کتابش دخالت نداد و خواننده تشخیص نمی‌دهد که مؤلف مسلمان است.^{۳۹} تألیف کتاب‌های تاریخی در نزد مسلمانان با تجارب الامم به اوج خود رسید و حتی این اثر^{۴۰} در برخی زمینه‌ها از اثر طبری برتر است. کایتانی شیوه تاریخ‌نگاری او را به شیوه‌های جدید تاریخ‌نگاری در غرب نزدیک می‌داند.^{۴۱} البته در بالا نشان دادیم مسکویه گاه حقایقی را از قلم انداخته است. این دو جلد را علینقی منزوی ترجمه و با پاورقی‌های بسیار و نمایه موضوعی مفصل به چاپ رسانده است (توس: ۱۲۷۶).

۱- ۵- ۳. ذیل تجارب الامم: ابوشجاع محمدبن حسین بن عبدالله رودراوری (۴۴۸.د) رودراور همدان، وزیر مقتدی عباسی در ۴۷۶ تا ۴۸۴، پس از مطالعه تجارب الامم، تصمیم گرفت رویدادها را از ۳۶۹ که مسکویه نتوانسته بنگارد، به همان سبک بینابین درازنویسی و اختصار بیش از حد به رشته تحریر درآورد.^{۴۲} این کتاب که حوادث ۲۰ سال (از ذی حجه ۳۶۹ تا ۳۸۹) را دربردارد توسط آمدروز تصحیح شده و به عنوان جلد سوم کتاب تجارب الامم به چاپ رسیده است. گرچه او تلاش داشته مانند مسکویه

روی جلد کتاب تاریخ طبرستان، اثر بهاءالدین محمد بن حسن ابن اسفندیار

مالی که در عهد آخرین امیر بویه در حدود ربع دوم سده پنجم کتاب الحاوی للأعمال السلطانیة و الرسوم الحساب^{۳۵} را نگاشته است. شاید کتاب اخیر همانی باشد که حاسب کرجی در عراق نگاشته و از مفقود شدن آن یاد کرده است.

۱-۷. معجمها و زندگینامه‌ها

معجم‌های مشهور مانند یتیمه‌الدهر ثعالبی، تذکره اخبار اهل العلم بقزوين اثر رافعی (که در زیر اطلاع بیشتری درباره‌ی آن آمده)، معجم البلدان و نیز الارشاد هر دو از یاقوت حموی و وفیات‌الاعیان ابن خلکان و الفهرست الندیم از این دسته کتاب‌ها هستند که مطالب ارزشمندی در اختیار خوانندگان می‌گذارند؛ اما در این جا یک زندگی‌نامه نسبتاً ناشناخته معرفی می‌شود.

۱-۷-۱. فردوس المرشديه فی اسرار الصمديه: توسط محمود بن عثمان در شرح حال شیخ ابواسحاق کازرونی (۳۵۲ - ۴۲۶ ق.)، در ۷۲۸ ق در کازرون تألیف شده است. ابواسحاق از مرشدان و صوفیان فارس، مرکز حکومت بوییان و پدرش تازه به اسلام گرویده بود. کتاب اینک با ملخص آن، انوار المرشديه فی اسرار الصمديه، با مقدمه مفصل فریتز مایر^{۳۶} سوئدی، در بیش از ۸۰۰ صفحه چاپ شده است^{۳۷} و آگاهی‌های ارزنده‌ای از رشد تصوف، درگیری‌های ابواسحاق با مسیحیان و زرتشتیان، سیاست‌های بوییان در برابر این رویدادها، چگونگی گسترش فضاهایی مانند مساجد، و رباط‌ها و دیگر ساختمان‌ها و زندگی و آرای صوفیان و مریدان و نیز گویش‌های مردم فارس دارد.

حدود ۳۵۶ - ۳۶۵ و برای منصور سامانی تنظیم شده است^{۳۸} و دایره‌المعارف علمی در داروشناسی به زبان فارسی است. این کتاب مستقیماً با فن کشاورزی مرتبط نیست اما می‌توان از آن فهرست کامل گیاهان مرسوم در قلمرو سامانیان و بوییان را از جمله غلات، گیاهان صنعتی، سبزیجات و میوه‌ها به‌دست آورد و از کاربرد و محل کشت اطلاع حاصل کرد. این اثر بر اساس جست‌وجوها و پژوهش‌های شخصی و با مراجعه به منابع یونانی، سریانی و هندی نوشته شده است^{۳۹}.

۱-۶-۳. مفاتیح العلوم: نوشته ابو عبدالله محمد بن احمد بن یوسف خوارزمی^{۴۰} از دیوانیان و دانشمندان دوره سامانی در ۳۶۷ تا ۳۷۲ تألیف و به عتبی وزیر نوح اهدا شده است. این کتاب از مهم‌ترین و کامل‌ترین دانشنامه‌هایی است که علوم گوناگون زمان را در یک مقدمه و دو مقاله که مرکب از ۹۳ فصل است طبقه‌بندی و شرح کرده است. باسورث درباره این کتاب می‌نویسد فارابی که چندین سال پیش از خوارزمی احصاء العلوم را نگاشت و به شمارش علوم پرداخت، از جزئیات آن‌ها سخن نگفت و اخوان الصفا که اندکی پیش از خوارزمی پنجاه و دو رساله در رشته‌های مختلف علوم نوشتند، نیز به طبقه‌بندی علوم توجهی نکردند. کتاب جوامع العلوم شعیا بن فریغون نیز گرچه شبیه مفاتیح العلوم است ولی بسیار محدودتر است^{۴۱}. در مقدمه این کتاب که ترجمه شده حسین خدیو جم در ۳۳۰ صفحه است، مترجم سابقه‌های از دایره‌المعارف نویسی مسلمانان آورده است. خوارزمی در مقاله اول و در شش باب (۵۲ فصل) به علوم شرعی یا علوم عربی: فقه (۱۱ فصل)، کلام (۷ فصل)، نحو (۱۲ فصل)، (دبیری ۸ فصل)، (شعر و عروض ۵ فصل)، (اخبار، ۹ فصل) و در مقاله دوم و در نه باب (۴۱ فصل) و در مقاله دوم به علوم غیر عرب یعنی علوم یونانی و دیگر ملت‌ها (فلسفه ۳ فصل)، (منطق، ۹ فصل)، (طب ۸ فصل)، (ارثماتپیقی یا علم عدد ۵ فصل)، (علم هندسه ۴ فصل)، (نجوم ۴ فصل)، (موسیقی ۳ فصل)، (حیل ۲ فصل) (کیمیا ۳ فصل) و به طور جزئی به اجزا و اصطلاحات هر علم پرداخته است. بنابراین مفاتیح العلوم از مهم‌ترین کتاب‌های دربرگیرنده تعریف علمی علوم و اصطلاحات دیوانی، حرفه‌ها، ابزارها، اوزان است.

۱-۶-۴. استخراج آب‌های پنهانی: عنوان فارسی انباط المیاه الخفیه که محمد بن حاسب کرجی در اواخر دوره آل بویه نگاشته و خدیو جم به فارسی درآورده است. مؤلف با وزیران مرتبط و از حمایت دولت‌مردان آن در عراق و جبال برخوردار بوده است^{۴۲}. از مباحث کتاب به استفاده وسیع از قنات، مشکلات مکان‌یابی حفر قنات^{۴۳}، اختلاف در تعیین حریم قنات از لحاظ شرعی و فنی (همو، ۶۶-۷۸)، مشکلات زیاد حفر، نگهداری و لایروبی نقب‌های زیرزمینی قنات (همان، ۱۶۲-۱۷۹) و ابزارهایی که مؤلف برای تراز کردن زمین اختراع کرده است (همان، ۱۰۱) پی می‌بریم. مؤلف کوشیده است از نظر علمی به بهبود وضعیت قنات کمک کند. بنا به اظهار باسورث دو نویسنده دیگر در دربار آل بویه بوده‌اند که از طریق آنان اصطلاحات مربوط به شیوه‌های آبیاری به ما رسیده است. اولی ریاضیدان ایرانی ابوالوفا محمد بن محمود بوزجانی (د. ۳۳۸) و دیگری مؤلفی ناشناس از کارگزاران

فارسنامه یکی از محوری‌ترین منابع آل‌بویه است. باید در استفاده از این تاریخ محلی مانند سایر تاریخ‌های محلی، که مؤلفان آن دارای گرایش‌های وطن‌خواهانه هستند، دقت داشت

۲. پژوهش‌ها

پژوهش‌های زیادی در مورد دو سده سوم و چهارم نوشته شده است. به طور کلی می‌توان این پژوهش‌ها را به دو دسته تقسیم کرد:

- ۱- آثاری که در مورد حکومت‌ها و یا تمدن اسلامی نگاشته شده‌اند و به آل‌بویه به عنوان حکومتی اسلامی پرداخته‌اند. از این دسته آثار می‌توان به تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری از آدام منز و تاریخ سیاسی اسلام حسن ابراهیم حسن اشاره کرد. این دسته از تحقیقات به دلیل ماهیت فراگیری و کلی بودنشان به طور پراکنده به مسائل دوره‌ی آل‌بویه پرداخته‌اند.
- ۲- آثاری که به‌طور ویژه حکومت آل‌بویه در آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. این دسته خود به دو گروه قابل تقسیم‌اند:

الف) آثاری که تنها به یکی از جنبه‌های حکومت‌آل‌بویه پرداخته‌اند. مانند:

Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society

ب) آثاری که به کل حکومت آل‌بویه پرداخته‌اند. در این جا به چند مورد اشاره می‌شود:

- ۱- آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان: علی‌اصغر فقیهی بیشتر اطلاعاتی را که در منابع متقدم و درباره‌ی همه‌ی جنبه‌های آل‌بویه آمده، گرد آورده است. این کتاب بیشتر توصیف است تا تحلیل. اما داده‌هایی ارزشمند از منابع فراهم آورده است.^{۵۷}

- ۲- دیلمیان در گستره تاریخ ایران: ترکمنی آذر نیز در این کتاب به‌طور فشرده به حکومت‌های زیاریان و دیلمیان پرداخته است.^{۵۸}

در زیر شرحی به ویژه از پژوهش‌های مخصوص آل‌بویه آورده می‌شود. اما نکته‌ی دیگری را نیز یادآوری کرد. چون بسیاری از این پژوهش‌ها به گفته‌ی هاخ مایر^{۵۹} (Hachmeier)، عمدتاً براساس تاریخ‌های روایی نگاشته شده‌اند، از جامعیت برخوردار نیستند و باید با آثار باقیه یعنی با آثاری که برای اثرگذاری در تاریخ‌نویسی پدید نیامده‌اند، مانند رسائل دیوانی، نامه‌های خصوصی و نیز آثار باقی‌مانده شیئی مانند سکه‌ها و ابنیه تکمیل شوند. نگرش این پژوهش‌ها به حکومت آل‌بویه در حد حکومتی محلی و نه دارای راهبردهای مشخص باعث شده که دیدگاه این تحقیقات به آل‌بویه منفی باشد و به نقش آنان در توسعه ایران مرکزی و غربی توجهی نکنند.

- ۳- ۱- سکه‌های آل‌بویه (*): این اثر ارزشمندترین پژوهش در زمینه سکه‌های آل‌بویه است. لوک تردول^{۶۰}، کارمند موزه آشمولین، طی یک دهه (۱۹۹۰-۲۰۰۰) با مطالعه مجموعه‌های سکه در موزه‌ها یا نزد مجموعه‌داران

آمریکایی، اروپایی و آسیایی و با بهره‌گیری از راهنمایی و همکاری و یا استفاده از نوشته‌های دانشمندان، سکه‌شناسان، و موزه‌داران آن را نوشته است. اهمیت سکه‌های آل‌بویه، ضربخانه‌ها، نام‌ها، کتیبه‌ها و عنوان‌های حاکمان آل‌بویه و خلفای عباسی و نیز شعارهای روی سکه‌ها، نوع، جنس سکه‌ها و پراکندگی ضربخانه‌ها و چگونگی تهیه قالب‌ها، میزان و چگونگی تهیه فلزات برای سکه‌ها و هویت طراحان قالب‌ها، مطالبی است که نویسندگان در بخش اول یا مقدماتی کتاب و در دو بخش دیگر تصاویر و کاتالوگ‌های سکه‌هاست. کتاب که در بیش از ۴۵۰ صفحه فراهم آمده، مهم‌ترین منبع درباره‌ی آثار غیرمکتوب این دوره است و بر اقتصاد، محدوده قلمرو، صنعت و بازرگانی آل‌بویه پرتو می‌افکند. این مژده داده می‌شود که ترجمه این کتاب و چند مقاله دیگر که در کنار شماره آن‌ها علامت (*) آمده توسط نگارنده و دوستان آقای محمدرضا مصباحی زیر چاپ است.

- ۲- ۲ (*): اوضاع اداری قزوین در دوره آل‌بویه: مقاله روی پرویز متحده^{۶۱} که در آن به طور جزئی به رابطه‌ی اداری و اقتصادی قزوین به عنوان حکومتی محلی با حکومت مرکزی در آستانه روی کار آمدن دیلمیان و دوره آل‌بویه (شاخه ری) می‌پردازد. اساس گزارش‌های اداری و اقتصادی ارائه شده مقاله، از لابه‌لای شرح‌حال سه هزار نفر دانشمندی که تا قرن ششم در قزوین می‌زیسته‌اند و در کتاب التذوین فی اخبار اهل العلم بقزوین رافعی آمده، استخراج و با کمک چند منبع مهم مانند تاریخ قم حسن قمی، رسائل صاحب‌عباد و تاریخ گزیده حمدالله مستوفی تکمیل شده است. و چگونگی قدرت‌گیری حکام محلی و ارتباط اداری و مالی با مرکز و تعامل آل‌بویه با جوامع محلی به ویژه قزوین در دوره وزارت صاحب بن عباد در ری را نشان می‌دهد. البته همه مسائل این مقاله را نمی‌توان یکسره به بقیه امیرنشین‌های آل‌بویه تعمیم داد.

- ۲- ۳ (*): بررسی سنجشی برخی جنبه‌های فنودالسیسم در میدی [فرانسه]، عراق دوره آل‌بویه و ژانین [۳۳۴ - ۴۴۷ ق] / ۹۴۶ - ۱۰۵۵ م: آرچیبالد آر. لوییس (دانشگاه تگزاس)^{۶۲}، وقایع مربوط به زمینداری را در زمانی نزدیک به هم و در سه نقطه جهان آن روز بررسی کرده و همانندی‌ها و تفاوت‌های در زمان حکومت‌های نظامی‌گرا نشان داده است.

- ۲- ۴: سکه‌شناسی: مقاله‌ای است که مایلز به اختصار درباره سکه‌ها از ایام فتح ایران به دست مسلمانان تا سده پنجم و ظهور سلاجقه در جلد ۴ تاریخ ایران کمبریج^{۶۳}، نوشته است و هنوز یکی از جامع‌ترین نوشته‌ها

تمرکز مسکویه در درجه اول بر حوادث دارالخلافه در قلمرو بوییان و سپس سرزمین های شرقی خلافت مانند خراسان، جبال، فارس و طبرستان یا دیگر مناطق تحت مراقبت بوییان است. وی شیعه بود اما گرایش های دینی را در نگارش کتابش دخالت نداد

کتابشناسی آل بویه

و اجتماعی در چهار فصل نوشته است و به تاریخ شکل گیری نظام های سیاسی، فقهی و کلامی در جامعه اسلامی؛ گونه های رهبری و وفاداری و به طور کلی سبب اجتماعی در میان زده های مختلف مسلمانان مانند امیران، دبیران، نظامیان، عالمان، صاحبان پیشه ها و مقوله های دادگری و پادشاهی، و ارتباط این دو در شکل دهی ساختار جامعه اسلامی در سده های ۴ و ۵، برجسته ترین دوره های تاریخ ایران و اسلام، یعنی ایران و عراق زیر سلطه حکومت شیعه مذهب آل بویه آنان می پردازد. با این که تمرکز نویسنده بر اوضاع اجتماعی و سنت های برآمده از اسلام و عرف مانند سوگندها، نذر، امان، بیعت و پدرخواندگی و نعمت رسانی که انسجام دهنده جامعه آن روزگار بوده است، می توان از آن به برخی از مسائل اقتصادی مرتبط با این سنت های اجتماعی، نیز دست یافت و کتابشناسی آن از اهمیت چشمگیری برخوردار است.

۲-۸. سلسله آل بویه در بغداد: نوشته مفیض الله کبیر به انگلیسی^{۶۲}. تمرکز کتاب بر آل بویه بغداد، اما جامع ترین تحقیق در جنبه های پیرامون یک حکومت و ترجمه نسبتاً متقن و روانی از آن توسط مهدی افشار با دو عنوان «ماهگیران تاجدار» و «بغداد در سرپنجه قدرت ایرانیان» (۱۳۸۱) در دست است. کتاب در مجموع تصویر متعادلی از آل بویه در آن نشان نداده است.

۲-۹. آل بویه و خلافت: پرچم ترین اثری که به زبان آلمانی و اروپایی درباره آل بویه نوشته شده (بیش از ۶۰۰ ص)، پژوهش هربرت بوسه است^{۶۳}. از او^{۶۴} مقاله ای نیز در جلد ۴ تاریخ کمبریج در دست است.

۲-۱۰ (*). بویهیان: از نویسنده آلمانی تیلیمان ناگل^{۶۵} از نویسندگان کتاب آلمانی دنیای عرب، مقاله آل بویه را در Iranica نگاشته است که با وجود فشرده گی، مطالبی نو دارد. مانند زبانی که آل بویه در نهایت از درگیر شدن در بحران عراق، متحمل شدند.

۲-۱۱ (*). هنر در عهد آل بویه: اثر ارنست کونل^{۶۶} از متخصصان هنر ایران اسلامی که مقالات و کتاب هایی در هنر اسلامی نگاشته و برخی از آن ها به فارسی ترجمه شده است. اما مهم ترین آن ها مقاله ای است به آلمانی در هنر عهد آل بویه در مجله ZDMG. از آن جا که بسیاری از آثاری که ما از آنان برداشت هنری داریم، کارکرد ابزاری داشته اند. علاوه بر فهم هنری از این آثار، به میزان پیشرفت یا پسرفت صنعت و بازرگانی و تفکر نیز می توان پی برد. مقاله با وجود حجم کم به خاطر تخصصی بودن از اهمیت زیادی برخوردار است. بی مناسبت نیست یادآوری شود که نویسنده بیش از حد بر

به شمار می رود زیرا اطلاعات مستندی را که حاصل سال ها پژوهش بر روی سکه های اسلامی بوده و در مقالات دیگر منتشر آورده، فشرده کرده است. البته او درباره جنبه های اقتصادی پول سخنی نرانده بلکه به کمک هایی که سکه ها می توانند به نگارندگان تاریخ سیاسی و فرهنگی و نیز دانشجویان هنر و کتیبه خوانی داشته باشند، پرداخته است. این نوشته دورنمایی از دگرگونی ها در ضرب سکه، مکان ضرابخانه های حکومت های ایرانی و به ویژه آنان که همزمان با آل بویه اند و نیز آل بویه به دست می دهد.

۲-۵ (*). سازمان نظامی در دوره آل بویه: ویژه ترین نوشته درباره سپاه و تشکیلات آن، اثر باسورث^{۶۷} متخصص سده های میانه و از جامعیتی کم نظیر برخوردار است. پرداختن به سپاه و آگاهی از کارکرد آن از آن روی اهمیت دارد که نظامیان مهم ترین گروه در پدیدار شدن حاکمیت آل بویه و بعدها برترین و برخوردارترین گروه جامعه بودند. باید دقت داشت که باسورث با آن که در آغاز مقاله نسبت به تأثیرپذیری از منابعی که نسبت به آل بویه بدبین بوده اند، هشدار داده است، خود در این دام افتاده و برخی فعالیت های مثبت در دوره آل بویه را بازتاب نداده است.

۲-۶ (*). نامه های خصوصی، مکاتبات رسمی: [دیوان] انشای آل بویه به عنوان یک منبع تاریخی: کلاوس. یو. هاخ مایر^{۶۸} (دانشگاه گوتینگن) در مطالعه ای انتقادی با تقسیم منابع تاریخی هر دوره به دو دسته منابع روایی و آثار باقیه نشان داده است که منابع روایی در دوره آل بویه دارای ضعف های اشکال و انحراف در انتقال مطالب، اصالت مؤلف و جانبداری هستند. از این روی عمده پژوهش های محققانی چون بوسه و کبیر کامل نیستند. پس باید گزارش منابع روایی را با آثار باقیه که خود به انتزاعی (زبان و فرهنگ)، شیئی (سکه ها، کتیبه ها و بناها) و نوشتاری (رسائل دیوانی و نامه های شخصی) تقسیم می شوند، اصلاح یا تکمیل کرد. او با بررسی رسائل صابی، که یکی از چهار مجموعه رسائل مانده از دیوان انشای بوییان است، می کوشد ارزش این منابع را که جزو زده سوم آثار باقیه، یعنی رده نوشتاری اند، نشان دهد. نگارنده ترجمه مقاله را و در مجله تاریخ اسلام ش ۳۳-۳۴ منتشر ساخته است.

۲-۷. اوضاع اجتماعی در دوره آل بویه: ترجمه چاپ دوم مهم ترین اثر پرفسور متحده^{۶۹} استاد دانشگاه هاروارد با عنوان وفاداری و رهبری در جامعه اسلامی سده های نخستین و ادامه کارهای پژوهشی او در دوره ی دکترای آل بویه، که با استفاده از منابع اولیه و اصیل تاریخی، ادبی

بازتاب هنر باستان در عصر آل بویه تأکید کرده است.

۲-۱۲. کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول: اثر پطروشفسکی^{۲۲}، شاید یکی از عمیق‌ترین آثاری است که به مسائل زراعی پرداخته است. در بخش کتاب‌شناسی این کتاب که با هدف بررسی تأثیر حمله مغول بر مناسبات ارضی و زراعی در ایران نگاشته شده، برخی منابع مهم^{۲۳} و به ویژه در دو فصل سوم و چهارم^{۲۴} پیشینه آبیاری، آلات و ابزار کار و فن کشاورزی و نباتات مرزوع ایران و مناطق انتشار آن‌ها در سده‌های پیش از مغول مورد پژوهش و تفسیر قرار گرفته است. کتاب با دیدگاه کمونیستی نوشته شده و در مراجعه به آن باید محتاط بود. داده‌ها و بهره از نسخ خطی که اینک در دسترس نیست آن را بسیار درخور توجه کرده است.

۲-۱۳. تاریخ العراق الاقتصادي فی القرن الرابع الهجری: اثر عبدالعزیز الدوری، پژوهش‌گر و استاد عراقی، در ۴۲-۱۹۴۰ به عنوان رساله دکترای نوشته و دارالمعارف بغداد آن را در ۱۹۴۸ و پس از تکمیل در ۱۹۷۴ انتشارات دارالمشرق بیروت در ۲۲۵ صفحه و ۸ فصل تنظیم چاپ شده است. فصل اول با عنوان عوامل جغرافیایی مؤثر در تاریخ عراق به حدود بین‌النهرین شامل عراق، جزیره، وضع آب و هوایی و هجوم اقوام مختلف در سده‌های گوناگون و ترکیب انسانی این مناطق و فصل دوم با عنوان زراعت به انواع اراضی ملکی، وقفی، سلطانی و سیاست‌های زراعی خلفای عباسی، حمدانیان و معزالدوله بویی، اوضاع کشاورزی، محصولات و مناطق زراعی پرداخته‌اند. فصل سوم که صنایع است اصناف و صنایع پارچه‌بافی، رنگرزی، شیشه‌گری، آهنگری، نجاری، صابون‌سازی، روغن‌کشی و دباغی و حرکات‌ها و نهضت‌های مؤثر در دگرگونی حرفه‌ها مانند اخوان‌الصفا و قرمطیان را شامل می‌شود. فصل چهارم در تجارت به اهمیت تجارت در ادب، عوامل رشد بازرگانی، بازرگانان، بازارها، کالاها، صادرات، واردات و روابط بازرگانی از راه خشکی و دریا با سرزمین‌های بیگانه و فصل پنجم با عنوان جهیزها و صرافان به نقش آنان، سفته و چک پرداخته است. در فصل شش با عنوان ضرایب به نظام مالیات در فقه، انواع مالیات‌ها (خراج، عشر، عوارض راهداری، جزیه، مستغلات) و شیوه‌های گردآوری و در فصل هفتم به نظام نقدی (پولی) شامل وضع نقد و سکه‌های اسلامی و پول‌های رایج، ضرابخانه‌ها و نظارت بر آن‌ها و داد و ستد با پول و فصل هشتم به معیشت مردم یعنی قیمت مواد غذایی درآمدها و هزینه‌های خلیفه، وزیران، دبیران، والیان، سپاهیان، شهریان و کشاورزان پرداخته‌اند. ویژگی‌های این کتاب تنظیم دقیق مباحث، پرداختن به دگرگونی‌های پس از روی کار آمدن آل بویه و جدول‌های گوناگون در تغییر وزن سکه‌ها و کتابشناسی با ۱۸۰ منبع و بیش از ۱۲۰ کتاب و مقاله به زبان‌های گوناگون است.

۲-۱۴. تاریخ‌الدوله البويهیه (السیاسی والاقتصادی والاجتماعی والثقافی، مقاطعة فارس، ۳۳۴-۴۴۷)؛ پژوهشی که حسن منیمنه ابتدا در ۱۹۸۲ قالب پایان‌نامه دکتری به راهنمایی کلود کاهن، برجسته‌ترین پژوهشگر فرانسوی زبان درباره آل بویه، در پاریس نگاشته و اندره میکاییل و ژان اوبن نیز داوران آن بوده‌اند؛ سپس در ۱۹۸۷/۱۴۰۷ ق در بیروت چاپ شده است. مؤلف برخلاف دیگر عرب‌زبانان شاخه‌ی فارس را که مهم‌ترین است، مورد

پژوهش قرار داده که مهم‌ترین و حاصل‌خیزترین ولایات و مرکز برآمدن برخی حکومت‌های ایران پیش از اسلام را از ۳۲۲ تا ۴۴۸ در دست داشت. این قلمرو شهرهای متعدد و پرجمعیتی داشت و راه‌های بازرگانی فراوانی از آن می‌گذشت. کتاب یک مقدمه، دو بخش و ملحقات دارد. در مقدمه و در چرایی پژوهش گفته شده قصد دارد تاریخ عباسیان را از طریق پرداختن به فارس زمان بوییان بررسی کند. بخش اول (صص ۱۰۱-۱۳) شامل چهار فصل مقدماتی است. اول تعریف کلیدواژه‌هایی مانند اقلیم، فارس، بوییان، و نقد و بررسی منابع^{۲۵}، دوم احوال خلافت عباسی در پگاه برآمدن بوییان، سوم دیلم، زبیده و پسران بویه و چهارم نظری کلی بر فارس از فتح مسلمانان تا سبطه آل بویه. بخش دوم و اصلی در شش فصل (۴۰۳-۱۱۷) به شرح زیر آمده: پنجم بوییان فارس، ششم سیاست بوییان در فارس، هفتم اوضاع اداری و سیاسی در فارس، هشتم زندگی اجتماعی شهری، کوشش در راه آبادانی، نهم حیات فرهنگی و دهم اوضاع اقتصادی. در ملحقات فهرست وزیران بوییان فارس و عراق جداگانه، و اسامی امیران بویی و نقشه‌ها و منابع (بالغ بر ۷۰ منبع عربی و فارسی و بیش از ۵۰ پژوهش عمدتاً به زبان‌های اروپایی) آورده و نویسنده نگاهی نو، تحلیلی و منصفانه به بوییان دارد.

۲-۱۵. احیای فرهنگی در عهد آل بویه: از جوئل کرمر است^{۲۶}. در واقع مترجم به جای نام اصلی کتاب که انسان‌گرایی در عصر رنسانس اسلامی بوده، عنوان فرعی را برگزیده است. همان‌گونه که مؤلف اذعان داشته، در این کتاب کوشیده با مورد توجه قرار دادن پدیدار انسان‌گرایی در دوره‌ای مشخص، یعنی زمان بوییان، نشان دهد که کوششی آگاهانه از سوی مسلمانان برای جذب و انتقال میراث فکری یونان باستان به عالم اسلامی وجود داشته است. او می‌گوید منظورش از رنسانس اسلامی، اشاره به احیای معارف و ادب قدیم در مهد تمدن اسلامی است و نه نوزایی خود اسلام. به عقیده کرمر این نوزایی در قالب انسان‌گرایی فلسفی و نیز انسان‌گرایی ادبی در فضایی کاملاً جهان‌وطن به مرکزیت بغداد به‌عنوان مرکز خلافت و با حمایت آل بویه شیعه مذهب روشن‌اندیش که دارای سنت‌های سیاسی و موارث فرهنگی ایرانی بودند، روی داده است. او معتقد است این فرایند به توسط چند گروه اجتماعی مانند آموزگاران و شاگردان مکاتب، دانش‌پژوهان و دوستان و همکاران در مجالس و انجمن‌ها و نیز افراد برجسته این عصر، که حاملان و حافظان فرهنگ بودند، مانند کاتبان، امیران، ندیمان و وزیران به وقوع پیوسته است. کرمر در مقدمه‌ی چاپ دوم کتابش، نظر افرادی مانند لاپیدوس در کتاب جوامع اسلامی را که بر این باور است که مسلمانان نتوانسته‌اند علوم یونانی را به خوبی فراگیرند، رد می‌کند. او معتقد است مسلمانان هم به ترجمه‌های خوبی از آثار یونانی دست یافته بودند و هم پژوهشگرانی بصیر در فهم آن‌ها بودند.

۷۰ صفحه اول پیش‌گفتار و مقدمه بر چاپ دوم و مقدمه بر چاپ اول است. نویسنده در آن کم‌وکیف کار و اصطلاحات انسان‌گرایی، رنسانس و ریشه‌های حیات فرهنگی در آن دوره را آورده و در فصل اول (۱۵۴-۶۷) به قدرت رسیدن آل بویه، روابطشان با عباسیان، سیاست مذهبی و میراث

محمد حسن کرجی، نویسنده کتاب «استخراج آب های پنهانی». دوره ی بویه های

ملی و بغداد در عهد فرمانروایی آنان، حیات فرهنگی در آن عهد، مذاهب اسلامی، مکاتب کلامی، اقلیت های غیرمسلمان، روابط و مناسبات خارجی را بررسی کرده است؛ فصل دوم با عنوان مکاتب، مجالس و انجمن ها (۲۸۸-۱۵۵) به طور مفصل به هم نشینی های زمینه ساز فعالیت های فرهنگی مکتب یحیی بن عدی، مجلس ابوسلیمان سجستانی، ابوسلیمان مقدسی و اخوان الصفا، ابوعبدالله سعدان وزیر و مجلس او و آرا و اندیشه ها و افرادی که به آن مکاتب رفت و آمد داشته اند، پرداخته است. در فصل سوم ۳۸۴-۲۸۸ با عنوان بزرگان، شرح حال و فعالیت دانشوران، ولی نعمتان و قدرتمندانی مانند ابوحنیفه توحیدی (کاتب)، ابوعلی مسکویه (نَدیم)، ابوالحسن عامری (فیلسوف)، ابوالفضل بن عمید و صاحب بن عباد (وزیران) و عضدالدوله (شاهنشاه) را آورده است. نویسنده در خاتمه و نتیجه ی کتاب (۳۸۵-۳۸۸) و پیوستی با عنوان تحقیقی مقدماتی در باب انسان گرایی (۵۲-۳۸۹)، که در عصر تمدن اسلامی به گونه ای چشمگیر موفق شد در قلمرو وسیعی فرهنگ ها و میراث های قومی گوناگون و از جمله یونانی را بومی کند، تبیین می نماید. نویسنده از منابع فراوانی سود برده و شایسته است تأکید شود که بیشترین نوع منابع وی ادبی و غیرتاریخی هستند. با این همه به نظر می رسد برخی از داورهایش جای تأمل دارد. او آل بویه و عضدالدوله را به استناد کتیبه ای که مدعی شده از او در تخت جمشید به اسامی دوازدهم امام مزین است، اثنی عشری دانسته، در حالی که ارجاع نداده^{۳۷} و تا جایی که نگارنده تحقیق کرده، کتیبه ای از او با نام دوازده امام وجود ندارد^{۳۸}.

۲-۱۶. سلسله بوییان در عراق ۳۴۴-۴۰۳/۹۴۵-۱۰۱۲؛ شکل گیری نهادهای برای آینده: نویسنده جان جی دانهو^{۳۹} فارغ التحصیل تاریخ عرب از هاروارد در ۱۹۶۶، استاد دانشگاه سن ژوزف بیروت و مدیر مرکز دنیای معاصر عرب است. او در بیش از ۲۸۲ صفحه به انگلیسی کوشیده برخلاف نظر مینورسکی که سلسله بوییان را میان پرده ی ایرانی بین حمله مسلمانان عرب و حکومت های ترک زبان پس از بوییان دانسته، به مطالعه نهادهای سیاسی و اجتماعی ای مانند خلافت و اقطاع داری بپردازد که در دوره حکومت بوییان در بغداد مرکز خلافت عباسیان بازسازی و گسترش یافتند. با آمدن بوییان دیلمی و تأسیس سلسله ای که نزدیک به یک سده عمر کرد، این نهادهای اساسی شکل گرفتند و برای سلجوقیان به میراث نهاده شد و خلافت دوباره قدرت و مشروعیت یافت.

۲-۱۷. تجارت در ایران دوره سلجوقیان (۵۹۰-۱۱۹۴/۴۲۹-۱۰۳۸): پایان نامه دکترای تخصصی مجتبی خلیفه، که در سال ۱۳۸۵ به دانشگاه تربیت مدرس تهران ارائه شده است. او در سه فصل اول تا سوم، وضع تجارت در خلیج فارس، سرخ و مدیترانه در اواخر دوره آل بویه و آغاز سلجوقیان و در فصل چهارم آمدن سلجوقیان و تأثیرشان بر تجارت و فصل پنجم مسیر تجاری بین المللی جنوبی - شمالی نواحی شرقی ایران عصر سلجوقی را بررسی کرده است.

۲-۱۸. بررسی تحلیلی ساختار اقتصادی آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ق.م): رساله دکترای تخصصی نگارنده، ارائه شده در مهر ۱۳۸۹ به دانشگاه اصفهان. نگارنده کوشیده با استفاده از منابع روایی و غیرروایی و استفاده ی گسترده از پژوهش هایی که به زبان های دیگر انجام یافته، در هفت فصل به اقتصاد

آل بویه که در آن زمان مرکب از سه بخش کشاورزی و دامداری، صنعت و معدن و بازرگانی بود، بپردازد و با توضیح پیرامون استعدادهای طبیعی و انسانی قلمروهای سه گانه آل بویه، به طور مفصل زمینه های اقتصادی شکل گیری آل بویه، نقش آنان در اقتصاد مرکز، غرب و جنوب ایران تا بین النهرین و عمان و عواملی شکوفایی و ضعف اقتصاد این دولت را مشخص سازد.

۲-۱۹. روابط علمای شیعه و دولت آل بویه^{۴۱}: پایان نامه ارشد نگارنده که در ۱۳۷۷ به دانشگاه تربیت مدرس تهران ارائه شده و سیاست مذهبی بوییان و زندگی و اندیشه های سیاسی عالمان برجسته اثنی عشری و آثار آنان مانند کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید سیدمرتضی، شیخ طوسی و میزان بهره گیری بوییان از رأی آن ها و درگیری های مذهبی بغداد آن عصر و آثار فقهی رجالی و دینی مرتبط با عصر آل بویه در آن آمده است.

۳. منابع و پژوهش های دیگر:

آزاد (۱۳۸۱)، معماری ایران در قلمرو آل بویه / ابن حوقل (۱۳۴۵)، صوره الارض / ابن خردادبه (۱۳۷۱) مسالک و ممالک / ابن الفقی (۱۳۷۱)، تاریخ حکماء ابن ندیم، (۱۳۸۱) الفهرست / ابودلف، (۱۳۵۴)، سفرنامه ابودلف در ایران / ابونعیم اصفهانی (۱۳۷۷) ذکر اخبار اصفهان / اشبولر (۱۳۶۹)، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، / بارانی، چلرنگر (۱۳۸۸)، همگرایی و واگرایی در اندیشه سیاسی امامیه و حنبلیه در بغداد دوره آل بویه، / بارتولد (۱۳۵۰)، آبیاری در ترکستان / بارتولد (۱۳۷۷)، جغرافیای تاریخی ایران / بارتولد (۱۳۷۵)، جایگاه مناطق اطراف دریای خزر در تاریخ جهان

- Purificatin Bin Omar (۱۹۹۴), Mikawyh's Theory of Self and the Relationship between Philosophy and Sufism. *Journal of Islamic Studies*, ۵:۱ pp. ۳۵.

- Bosworth (۱۹۹۱), Some Remarks on the Terminology of Irrigation Practice and Hydraulic Constructions in the Eastern Arab fifth Centuies A.H., *Journal of and Iranian Worlds in the Third* ۸۵. *Islamic Studies* ۲:۱ pp. ۷۸.

- New York Minorsky, V. (۱۹۹۳), *Daylam, EL, Leiden*.

منابع و مأخذ

- ابن‌البخاری (۱۳۶۳ ش)، فارس‌نامه، به اهتمام گامی لسترنج و آن نیکلسون، تهران، دنیای کتاب.

- ابن‌اسفندیار کاتب، بهاء‌الدین محمد بن حسن (۱۳۲۰)، تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال، تهران: کتابخانه خاور.

- ابن‌انیر، عزالدین علی بن محمد (۱۳۸۵ و ۱۳۸۳)، *الکامل فی التاریخ*، جلد ۱۲ و ۱۳، ترجمه حمیدرضا آزر، اساطیر.

- ابن خلکان، ابی‌العباس شمس‌الدین احمد بن محمد بن ابی بکر (۱۳۶۴)، *وفیات الاعیان*، حقه‌الدکتور احسان عباس، منشورات الشریف الرضی، قم.

- ابن‌الجوزی، ابوالمظفر یوسف بن قزواغلی سبط (۱۴۲۲ ق.)، *مرآة الزمان، الجزء الثاني عشر* (۴۴۷-۴۵۲)، درسه و تحقیق فهیمی سعد، عالم‌الکتب، بیروت.

- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۳۳)، *ممالک و مسالک*، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات مؤسسه قوفات دکتر محمود افشار یزدی هنگی.

- اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۶۷)، *تاریخ پیامبران و پادشاهان*، ترجمه جعفر شعار، امیر کبیر، تهران.

- بوسه، هیربرت (۱۳۶۳)، «ایران در عصر آل‌بویه» (مقاله) در تاریخ ایران کمبریج، ج ۴ (از اسلام تا سلاجقه)، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.

- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۵۶)، *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی‌اکبر فیاض، دانشگاه فردوسی مشهد.

- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۴ ش.)، *دیلیمان در گستره تاریخ ایران (حکومت‌های محلی آل زیار، آل‌بویه، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها*.

- الثعالبی النیسابوری، ابی منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل (۱۳۶۸)، *تاریخ ثعالبی* مشهور به *غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم*، پاره نخست، ایران باستان، ترجمه محمد فصائلی، نشر نقره، تهران.

- (۱۳۶۸)، *لطانةالمعارف*، ترجمه علی‌اکبر شهبانی خراسانی، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.

- حاسب کرجی، ابوبکر محمد بن حسن، *استخراج اب‌های پنهانی*، ترجمه حسین خدیو جم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و مرکز انتشارات کمسیون ملی یونسکو، تهران.

- خلیفه، مجتبی (۱۳۸۵)، *تجارت در ایران دوره سلجوقیان*، (۹۰ هـ - ۱۱۹۴/۴۲۹ - ۱۰۳۸)، پایان‌نامه (دکتری تخصصی)، دانشگاه تربیت مدرس تهران، دانشکده علوم انسانی.

- الدوری، عبدالعزیز (۱۹۴۸)، *تاریخ العراق الاقتصادي فی القرن الرابع الهجری*، مطبوعه دارالمعارف، بغداد.

- رودراوری، ابوشجاع محمد بن حسین (۱۹۱۶ م)، *ذیل کتاب تجارب‌الامم*، تصحیح هـ.ف.

اسلام / باسورث (۱۳۷۸) تاریخ غزنویان / همو (۱۳۸۱)، تاریخ سلسله‌های اسلامی جدید / بنداری (۱۳۵۶)، تاریخ سلسله سلجوقی (زبده النصره و نخبه العصر / بیرونی (۱۳۶۳ ش) آثار الباقیه، / چوکسی (۱۳۸۱)، ستیز و سازش زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده های اسلامی / بیهقی (۱۳۱۷)، تاریخ بیهقی / پرتو (۱۳۷۱)، در جستجوی خاکسنگ بویه‌پان / پرهون، حسن، نقش و اهمیت سه بندر مهرویان، سینیز و جنبه در ساحل خلیج فارس / تودلایی (۱۳۸۰)، سفرنامه رابی بنیامین تودولایی / الثعالبی (۱۳۸۵)، تحسین و تقبیح ثعالبی / همو (۱۴۲۰)، تحفه الوزراء / همو (۱۴۰۲)، تیمه الدهر فی محاسن اهل العصر / التوخی (۱۴۲۴)، نشوار المحاضره و اخبار المذاکره / جواهری (۱۳۷۸)، چاره آب در تاریخ فارس / چلونگر (۱۳۸۶)، روابط و مناسبات فاطمیان مغرب و عباسیان ۲۹۷-۳۱۲ / چیت‌ساز (۱۳۷۹)، تاریخ پوشاک ایرانیان از ابتدای اسلام تا حمله مغول / حبیبی (۱۳۷۵)، از شهر تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن / خزائی (۱۳۸۱)، ارزش‌های هنری قرآن منحصر به فرد ابن‌بواب در کتابخانه چستر بییتی دولین / رامهرمزی (۱۳۶۸)، عجایب هند / رشیدوو (۱۳۶۸)، سقوط بغداد و حکمروایی مغولان در عراق / رویگر (۱۳۸۶)، اقدامات سیاسی، فرهنگی، مذهبی و عمرانی عضدالدوله دیلمی (۳۳۸-۳۷۲) / ریکس، دریانوردی در خلیج فارس و روابط با آفریقای شرقی (مقاله) / روح‌فر (۱۳۶۷)، نقش عقاب بر کفن‌های آل‌بویه / زرین کوب (۱۳۷۳)، تاریخ مردم ایران ۲ / سجادی (۱۳۷۹)، «اقطاع»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی / سعیدالشخیلی (۱۳۶۲) اصناف در عصر عباسی / سلیمان تاجر سیرافی (۱۳۸۱)، سلسله‌التواریخ یا اخبار الصين و الهند / سمسار (۱۳۵۷ [؟])، جغرافیای تاریخی سیراف / شبانکاره‌ای (۱۳۶۳)، مجمع الاتساب / شواتس (۱۳۷۲)، جغرافیای تاریخی فارس / صابی، هلال (۱۳۴۶ ش.)، رسوم دارالخلافه / صولی (۱۹۹۹)، قسم من اخبار المقتدر بالله العباسی / صمیمی (۱۳۳۴)، سه بنای تاریخی دوره آل‌بویه / فرای (۱۳۵۸)، عصر زرین فرهنگ ایران / فقیه (۱۳۶۳)، «بندر سیراف شکل‌بندی شهر ایرانی در صدر اسلام» (مقاله) / قابوس بن وشمگیر زیاری (۱۳۶۴)، قابوس‌نامه / قاسم بگلو (۱۳۸۵)، سکه‌های سیراف / القصبی (۱۴۲۱)، اليهود فی عصر البویه / قوچانی (۱۳۶۸)، بشقابی از قرن چهارم / کریمان (۱۳۵۴)، ری باستان / کلم (۱۳۸۳)، خاطرات یک مأموریت (سیره دانشمند، سیاستمدار و شاعر اسماعیلی مؤید فی‌الدین شیرازی) / کونل (۱۳۸۷)، هنر اسلامی / کالدیری (۱۳۷۰)، مسجد جامع اصفهان / همو (بی‌تا)، مسجد جمعه اصفهان در دوره آل‌بویه / گایوه (۱۳۵۹)، ارجان و کهگیلویه / زفتح عرب تا پایان دوره صفوی / گروسه (۱۳۶۸)، امپراتوری صحرائوردان / گلشنی، گیلکان و دیلمیان در ازان / لافون (۱۳۷۲) صنعت نوغان در ایران / لسترنج (۱۳۶۴)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی / لمتون (۱۳۷۷ ش.)، مالک و زارع در ایران / مافروخی (۱۳۲۸ ش.)، محاسن اصفهان / ماوردی (۱۳۸۳)، امین حکمرانی (احکام السلطانیه) / مستوفی (۱۳۶۲)، نزهت القلوب / مشکوتی (۱۳۴۹)، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران / مظاهری (۱۳۵۳)، آستانه رضوی و شیعه در حدود ۴۰۰ هجری / همو (۱۳۷۸)، زندگی مسلمانان در قرون وسطی / مفید (۱۴۱۳) تحریم ذیابح اهل‌الکتاب / ناشناس (۱۳۶۳)، حدود العالم من المشرق الی المغرب / نظام‌الملک (۱۳۴۴)، سیاست‌نامه / واتسون (۱۳۷۴)، نوآوری‌های کشاورزی در قرون اولیه اسلام / هاوس (۱۳۸۴ ش.)، کاوش‌های علمی باستان‌شناسی در سیراف / یاقوت حموی (۱۳۸۲)، معجم البلدان.

خاور، تهران.

- ناصر خسرو، ابومعین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی، مروزی (۱۲۶۳)، سفرنامه ناصر خسرو، تصحیح محمد دبیرسیاقی، کتابفروشی زوار.
- هاخ مایر، کلاوس یو (۱۳۸۷)، نامه های شخصی، مکاتبات رسمی، ترجمه و تحقیق رجبعلی یحیایی، فصلنامه تاریخ اسلام، سال نهم، بهار و تابستان، ش ۳۳-۳۴، ۲۲۷-۲۷۳.
- همدانی، محمد بن عبدالملک (۱۹۵۸ م)، تکمله تاریخ طبری، جزء اول (۲۹۶-۳۶۷)، به اهتمام آلبرت یوسف کنعان، بیروت: مطبعه الکتائولیکیه.
- یحیایی، علی (۱۳۷۷)، روابط علمای شیعه و دولت آل بویه، (پایان نامه کارشناسی ارشد) دانشگاه تربیت مدرس.
- _____ (۱۳۸۹)، بررسی تحلیلی ساختار اقتصادی آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ق.)، (پایان نامه دکتری) دانشگاه اصفهان.

- Bosworth, C. E. (1965), *Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq, Oriens*, Vol. 18, pp. 143167.
- Busse, Herbert (1969), *Chalif und Großkönig*, Beirut.
- Cahen, Cl. (1993), *Buwayhids or Buyids*, EA¹, Leiden- New York.
- Donohue, John J. (2003), *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334H/945 to 403H/1012 Shaping Institutions for the Future*, Brill.
- Hachmeier, Klaus U. (2002), *Private Letters, Official Correspondence: Buyid Insha' as a Historical Source*, *Journal of Islamic Studies*, 13(2):125154.
- Kabir, Mafizullah (1964): *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcutta.
- Kraemer, Joel L. (1986), *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden.
- Kuhnel, E. (1956), *Die Kunst Persiens Unter den Buyiden*, ZDMG, 106.
- Lewis, Archibald R, "The Midi, Buwayhid Iraq and Japan: Some aspects of comparative feudalism, A.D.9461055 -" *COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY* > Vol. 11, No. 1 (Jan., 1969), pp. 4753.
- Minorsky, V. (1993), *Daylam*, EA², Leiden- New York.
- Mottahedeh, Roy (1973), "Administration in Buyid Qazwin," in *Islamic Civilisation 950 - 1150*, edited by D.S. Richards (Oxford) p.3344.
- Mottahedeh, Roy (2001), *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*, (Princeton, 1980, repr. London/ Newyork, 2001.)
- SILVERSTEIN, A. ADAM J., *POSTAL SYSTEMS IN THE PRE-MODERN*, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2007.
- Treadwell, Luke. (2001), *Buyid Coinage: A Die Corpus*, 322 - 445 A.H., Oxford

پی نوشت:

1-Ryahaiee@yahoo.com

2 - Bosworth.1965,143.

آمدروز، مصر، شرکه التمذن الصناعه.

- شاپور شهیازی، علیرضا، (تث در ایران باستان، مجله باستان شناسی و تاریخ، سال ۱۰، ش ۲، ۱۳۷۵، ۳۲).
- عتبی (۱۲۵۷)، تاریخ یمنی، ترجمه ابوالشرف ناصح بن ظفر جرفادقانی، به اهتمام جعفر شعار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- الصابی، ابراهیم بن هلال (۱۹۷۸)، *المتزغ من الجره الاول من الکتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه*، در اخبار ائمه زیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان، فیل فرد مادیونع، بیروت: المعهد الالمانی للأبحاث الشرقیه.
- صاحبی نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله (۱۳۴۴)، *تجارب السلف*، صحیح عباس اقبال، کتابخانه طهوری.
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۵۷ ش.)، *ال بویه و اوضاع زمان ایشان*، گیلان (رشت؟) صبا.
- فنوات، عبدالرحیم، نقد و بررسی تاریخ نگاری محلی ایران در دوره اسلامی تا سده هفتم ق. (رساله دکتری)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
- کاهن، کلود (۱۲۵۴)، *ال بویه*، دانشنامه ایران و اسلام، زیر نظر احسان یارشاطر، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۵۴-۱۶۵.
- کبیر، فیض الله (۱۳۸۱ ش.)، *ال بویه در بغداد*، ترجمه مهدی افشار، تهران: رفعت.
- کرمر، جوئل ل. (۱۳۷۵ ش.)، *احیای فرهنگی در عهد آل بویه*، ترجمه سعید خانی کاشانی، تهران: نشر دانشگاهی.
- کسروی، احمد (۱۳۷۹)، *شهریاران گمنام*، تهران، جامی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود (۱۳۴۷ ش.)، *زین الاخبار*، مقابله و تحشیه و تعلیق عبدالحی حبیبی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مایلز، جی، سی. (۱۳۶۳)، «سکه شناسی»، *تاریخ ایران کمبریج*، جلد ۴، ترجمه حسن انوشه، امیر کبیر، تهران.
- متحده، روی پرویز (۱۳۸۸)، *اوضاع اجتماعی در دوره آل بویه*، ترجمه محمدرضا مصباحی و علی یحیایی، خانه آبی، مشهد.
- منزادام (۱۳۶۴ ش.)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری (رئسائس اسلامی)*، ترجمه علیرضا ذکوانی قراگوزلو، تهران امیر کبیر.
- محمودین عثمان (۱۳۵۸)، *فردوس المرشده فی اسرار الصمدیه*، به کوشش ایرج افشار، انتشارات انجمن آثار ملی.
- مسعودی، حسین بن علی (۱۳۴۷)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم باینده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مسکویه رازی (۱۳۷۶)، *تجارب الامم*، جلد های ۵ و ۶، ترجمه علینقی منزوی، توس، تهران.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱ ش.)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- مینیمته، حسن (۱۴۰۷)، *تاریخ الدوله البویهه (السیاسی و الاقتصادي و الاجتماعي و الثقافي*
- *مقاطعه فارس* - (، ۳۳۴ - ۴۴۷ ق.، بیروت، دارالجامعه.
- ناشناس (۱۹۷۲)، *العیون والحدائق فی اخبار الحقائق*، الجزء الرابع، القسم الاول (۲۵۶-۳۲۹ ق.)، تحقیق عمر السعیدی، المعهد الفرنسي، دمشق.
- ناشناس (۱۹۷۳)، *العیون والحدائق فی اخبار الحقائق*، الجزء الرابع، القسم الثاني (۳۲۱-۳۵۰ ق.)، تحقیق نیله عبد المنعم داود، مطبعه الرشاد، بغداد.
- ناشناس (۱۳۰۹)، *مجله التواریخ و القصص*، تصحیح محمد تقی (ملک الشعراء) بهار، کلاله

- ۴۳ - منیمنه، ۲۶ به نقل از مارگلیوت، ۱۶۱.
- ۴۴ - رودراوری، ۳.
- ۴۵ - هلال الصابی، ۱۹۱۹/۱۳۳۷.
- ۴۶ - ثعالبی، ۱۳۵۰: ۵۴.
- ۴۷ - ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳ - ۴۱ و ۲۵۱.
- ۴۸ - هروی، ۱۳۷۱: مقدمه قزوینی و مقدمه مولف.
- ۴۹ - یطروشفسکی، ۱۳۵۷: ۵-۲۴.
- ۵۰ - خوارزمی (۱۳۶۲).
- ۵۱ - صص ۱۷ و ۱۸ مقدمه مترجم.
- ۵۲ - حاسب کرجی، ۱۳۷۳: مقدمه مترجم، ۱۹-۱۲.
- ۵۳ - همو، ۶۶-۲۲.
- 54 - Bosworth, 1991, 79.
- 55 - Fritz Meier
- ۵۶ - محمود بن عثمان (۱۳۵۸)
- ۵۷ - فقیهی، ۱۳۵۷.
- ۵۸ - ترکمنی آذر، ۱۳۸۴.
- ۵۹ - هاخ مایر، ۱۳۸۷: ۲۲۹.
- 60 - Treadwell, 2001.
- 61 - Mottahedeh, 1973.
- 62 - Lewis, 1969.
- ۶۳ - مایلز، ۱۳۶۳.
- 64 - Bosworth, 1965.
- ۶۵ - هاخ مایر، ۱۳۸۷: ۲۲۷-۲۲۳.
- ۶۶ - متحده، ۱۳۸۸: برای مشخصات انگلیسی کتاب در بخش منابع به (Mottahedeh, 2001) رجوع شود.
- 67 - Kabir, 1965.
- 68 - Busse, 1969.
- ۶۹ - بوسه، ۱۳۶۳.
- 70 - Nagel
- 71 - Kuhnel, 1956.
- ۷۲ - یطروشفسکی، ۱۳۵۷.
- ۷۳ - همو، ۱۳۵۷: ۴۶ - ۱۵.
- ۷۴ - همو، ۴۲۶ - ۲۱۸.
- ۷۵ - در نگارش مقاله حاضر از بخش نقد و بررسی این کتاب بهره‌هایی گرفته‌ایم.
- ۷۶ - کرمر، ۱۳۷۵.
- ۷۷ - کرمر، ۱۳۷۵: ۸۲.
- ۷۸ - برای تنها کتیبه عضدالدوله در تخت جمشید ر.ک: گذار، ۱۹۷/۴.
- 79 - John J. Donohue.
- ۸۰ - یحیایی، ۱۳۸۹.
- ۸۱ - یحیایی، ۱۳۷۷.
- 3-Ibid
- 4 - Donohue, 2003: xiv-xiv
- 5 - 5-Ibid
- ۶ - هاخ مایر، ۱۳۸۷: ۲۲۷-۲۲۳.
- ۷ - کتاب التاجی در زیر با عنوان المتنزع معرفی شده است.
- ۸ - فقیهی، ۸۱۹ به نقل از آثار الباقیه ابوریحان بیرونی، ص ۳۸.
- ۹ - همو، ۸۱۹ به نقل از مختصرالدول ابن العبری، ص ۱۷۰.
- ۱۰ - مجمل التواریخ، صص ۴۰۴-۳۸۸.
- ۱۱ - همان، ۴۰۴.
- ۱۲ - همان، ۳۸۸.
- ۱۳ - همان، ۴۰۳-۴.
- ۱۴ - ر.ک: منیمنه، ۲۸.
- ۱۵ - مسکویه، ۱۳۷۶: ۳۷۴.
- ۱۶ - ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱۴/۵۱۶۴.
- ۱۷ - قنوات، ۱۳۸۷: ۲.
- ۱۸ - همو، ۱۴۲.
- ۱۹ - ابن استدیار، ۱۳۶۶: ۳ - ۲۰۱.
- ۲۰ - قمی، ۱۳۶۱.
- ۲۱ - قمی، ۵۶ و ۵۹.
- ۲۲ - همو، ۵۶.
- ۲۳ - همو، ۱۰۴.
- ۲۴ - ر.ک: قنوات، ۱۳۸۷: ۹۱.
- ۲۵ - ابن بلخی، ۱۳۶۲: ۳ و ۱۱۸: نیز ر.ک:
- ۲۶ - قنوات، ۱۳۸۷: ۱۲۵.
- ۲۷ - ناصر خسرو، ۱۳۶۳.
- ۲۸ - ابن رسته، ۱۳۸۰: مقدمه مترجم.
- 29 - Silversteine, 2007, 135
- ۳۰ - مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۶۵۴.
- ۳۱ - برای نمونه: همو، ر.ک: ۲/۶۵۲.
- ۳۲ - مقدسی، ۵۹۸/۲ و ۶۹۶-۷.
- ۳۳ - ر.ک: صابی، ابراهیم بن هلال، ۱۹۸۷: ۷.
- ۳۴ - ر.ک: برای نمونه به: کسروی، ۱۳۷۹: ۱۹: شاپور سهبازی، ۱۳۷۵: ۳۲: بوسه، ۱۳۶۳: ۲۱۸.
- ۳۵ - صابی، ۱۹۸۷: ۱۲.
- ۳۶ - Donhouc, 2003: 3
- ۳۷ - نخجوانی، ۱۳۴۴: ۲۱۴.
- 38 - M.s.khan, 235-6.
- ۳۹ - منیمنه، ۵-۲۳ به نقل از مارگلیوت، ۱۴۴.
- ۴۰ - همو، ۲۵ به نقل از مارگلیوت، ۱۴۳ و ۱۶۱.
- ۴۱ - منیمنه، ۲۵.
- ۴۲ - رودراوری، ۱۳۳۴/۱۹۱۶: ۵.